

ТЭНДЭНЦЫЯ ДА ДЫСТЫНКТНАСЦІ Ё СІНТАКСІЧНАЙ СІСТЭМЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Развіццё сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы тлумачыцца агульнымі тэндэнцыямі сучаснасці – эканоміі моўных сродкаў, дыстынктнасцю выказвання, тэндэнцыяй да аналітызму і патрэбай інфармацыйнага акцэнтавання. Названыя фактары абумоўліваюць шырокае функцыянаванне структурна-сінтаксічных мадыфікацый – канструкцый няпоўных, эліптычных, вытворных, рэдукаваных, парцэляваных і сегментаваных, а таксама з імпліцытнай семантыкай. Сінтаксічная сістэма беларускай мовы імкліва мяняе аблічча – канструкцыі набываюць структурную фрагментарнасць, сінтаксічныя сувязі і адносіны нейтралізуюцца, канструкцыі скарачаюцца да памеру рэплікі, прэдыкатыўнасць выражаецца сродкамі кантэксту або імпліцытна, часцей назіраецца «другаснае прэдыцыраванне» ў сказах розных структурных тыпаў. Таму падобныя з’явы выклікаюць цікавасць даследчыкаў на сучасным этапе.

Фактары дынамічных працэсаў у сінтаксісе вывучалася прадстаўнікамі розных школ і напрамкаў. Пытанне пра тэндэнцыю да эканамічнасці выказвання закраналі ў сваіх працах Дж. Арма, М. Вішнеўскі, А. В. Грудзева, А. М. Мухін, Т. Д. Шабанава [1–5]. Даследчыкі рабілі акцэнт на з’явах сінтаксічнай непаўнаты, вытлумачальным патэнцыялам пры гэтым служыла тыпалагічная характарыстыка аб’екта лінгвістыкі з улікам адпаведных параметраў упарадкавання. Дыстынктнасць выказвання закраналася ў працах К. Карлсан, П. А. Леканта, Г. А. Золатавай [6–8], кваліфікацыйнай прыкметай у якіх выступалі дакладнасць і лагічнасць, а аб’ектам вывучэння – парцэляцыя, сегментацыя. Тэндэнцыя да сінтаксічнага аналітызму прадстаўлена ў працах З. Выхадзілавай, Т. А. Коласавай, Я. У. Лісочанкі, С. С. Дзікаровай, Б. Хаўнспергера, А. Унішэўска [9–14], што праяўляецца ў паслабленні і адноснай «свабодзе» сінтаксічных сувязей паміж кампанентамі.

Нягледзячы на значную колькасць прац па актуальных працэсах у сінтаксічных сістэмах розных моў, на беларускамоўным матэрыяле падобныя даследаванні не праводзіліся. Актуальнасць такога аналізу абумоўлена неабходнасцю выявіць асноўныя фактары дынамікі сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы – тэндэнцыі да эканоміі і аналітызму, а таксама дыстынктнасць выказвання, патрэбы ўпарадкаваць структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі ў адпаведнасці з парамет-

рамі іх тыпалогіі.

Найбольш значнымі фактарамі дынамікі сінтаксічных працэсаў беларускай мовы, на наш погляд, выступаюць эканомія выказвання і дыстынктнасць. Тэндэнцыя да *эканамічнасці* з'яўляецца фундаментальным законам, які істотна змяняе сінтаксічнае аблічча любой мовы. Разнастайнасць праяў дадзенай тэндэнцыі патрабуе ўпарадкавання сінтаксічных адзінак на аснове адпаведных параметраў. Закон *эканоміі* моўных сродкаў прадудыруе вялікую колькасць сінтаксічных канструкцый, сярод якіх выдзяляюцца *няпоўныя і эліптычныя*.

Сінтаксічная *непаўната* абумоўлена тэндэнцыяй мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў да дыялагічнасці, стварэння эфекту адваротнай сувязі, рэалізацыі экспрэсіўнага патэнцыялу сінтаксічных адзінак. На сённяшні дзень рэпрэзентатыўнымі фактарамі эканамічнасці выказвання выступаюць пропуск і замяшчэнне. Сінтаксічная непаўната базіруецца пераважна на дзвюх аперацыях – пропуску і замяшчэнні. Прапускацца ў няпоўных канструкцыях можа любы кампанент суб'ектнага або прэдыкатнага тыпу: *У душы, як Божы знак, // – Хата... Канюшына... Жыта... // Бульба... Бусел... Шпак... // Мроя... Хлопец закаханы... // Цемра... Шлях дамоў...* (Л. Дайнека); *Г а н н а. Бубніш нешта сам сабе... Маліўся, ці што? В а с і л ь. Размаўляў... з Сонцам...* (А. Дударэў). Узнаўляюцца апушчаныя кампаненты з кантэксту: *Б а б у л я. Усё хоча жыць, дзіцятка. І сонца ў небе, і дуб у полі, і казурка ў жыце. Асот – таксама... Хай бы і жыў, толькі нам не шкодзіў* (Г. Каржанеўская), з дапамогай моўнай сітуацыі: *В е р а (наказваючы на Тулягу, які ўвайшоў). А вось яшчэ адзін шаноўны далакоп. Што з вамі, Мікіта Сымонавіч? Чым вы так усхваляваны?* (К. Крапіва).

Сінтаксічная непаўната прадвызначае аналітызм пры кампенсацыі сэнсу выказвання, паколькі няпоўныя канструкцыі не ўтвараюць асобнага структурнага тыпу, а ўваходзяць у агульную парадыгму сказа разам з іншымі структурна-сінтаксічнымі мадыфікацыямі. Пропуск члена можа назірацца ў структуры простага двухсастаўнага сказа: *Кольшаў стаіць ззаду вежы, трымаючы ў руцэ аўтамат. Каля яго некалькі аўтаматчыкаў* (І. Мележ), аднасастаўнага: *Завушніцы, пэрлы на іх зіхацяць, такія, як болей ні ў кога, так у Полацку ўмеюць красу вырабляць майстры рамяства залатога* (Л. Геніюш) і складанага: *Было неба то сіняе, то ружовае, // А пад ім малая хатка рыбака. // І было, як неба, возера шырокае, // Шумела там заўсёды асака* (М. Танк).

Аналітызм няпоўных канструкцый прадвызначае і спрашчэнне – нейтралізацыю сінтаксічных сувязей і адносін. Пры прпуску га-

лоўных членаў сказа паміж матэрыяльна выражаным і апушчаным членам сказа захоўваюцца прэдыкатывыя адносіны: *Жывіца то радаваўся, то гараваў. Убачыў патаптанае жыта, падбег туды, пахадзіў...: – Ай-ой, колькі жыта здрасавана!* (І. Мележ). Матэрыяльна выражаныя даданыя члены сказа ўказваюць на розныя віды падпарадкавальнай сінтаксічнай сувязі, а значыць на дзеяслоўнае кіраванне імі: *Трое маіх сяброў ідуць па белай нерушы, і ланцужкі іх слядоў абрываюцца. Спачатку за адным, потым за другім, потым за трэцім* (У. Арлоў).

Аналітычны характар няпоўных канструкцыі набываюць за кошт пропуску кампанента з наступным узнаўленнем яго з кантэксту. Часцей за ўсё назіраецца дубліраванне апушчанага кампанента: *Б у с ь к о. Ты, Хведзька, Хведар Паўлавіч, будзеш намі кіраваць, а мы – другімі!.. Пад тваім кіраўніцтвам. Будзем выконваць тваю жалезную волю і ўказанні* (А. Макаёнак) і ў няпоўных сказах у структуры дыялагічнага адзінства: *– Хто вядзе роту? – перамагаючы боль пытаў ён. – Дрозд* (І. Мележ). Больш глыбокі аналітызм назіраецца ў сітуацыйных канструкцыях, дзе маркіроўка зместу сказа ажыццяўляецца на аснове семантычнага ўзаемадзеяння кампанентаў: *Н е з н а ё - м а я ж а н ч ы н а. (Падыходзіць да кабінета і намерваецца пастукаць. Дзверы адчыняюцца і высоўваецца Гарлахвацкі.) Можна, таварыш дырэктар? У вас, казалі, для машыністкі работа ёсць?* (К. Крапіва). У сітуацыйных няпоўных сказах адсутнічае паўтор апушчанага кампанента.

Як паказала даследаванне, найбольш значнымі фактарамі дынамікі сінтаксічных працэсаў выступаюць тэндэнцыя да эканамічнасці і дыстынктнасць выказвання. Эканамічнасць выказвання прадугледжвае функцыянаванне значнай колькасці няпоўных і эліптычных канструкцый. Падобныя з’явы выкліканы, як правіла, тэндэнцыяй тэкстаў да дыялагічнасці, стварэння эфекта адваротнай сувязі, рэалізацыі экспрэсіўнага патэнцыялу сінтаксічных адзінак. Пропуск і замяшчэнне – дзве асноўныя тэндэнцыі, якія вызначаюць структурна-сінтаксічную тыпалогію няпоўных і эліптычных канструкцый – іх будову, сэнсавае нападненне і спосабы ўзнаўлення апушчанага кампанента. Дыстынктнасць выказвання таксама вызначае функцыянаванне значнай колькасці структурна-сінтаксічных мадыфікацый – парцэляцыі і сегментацыі і іх структурных разнавіднасцей. Асобныя сегменты маўлення характарызуюцца выдзяленнем пэўнай інфармацыі, а значыць і яе актуалізацыяй. Відавы клас названых канструкцый дастаткова разнастайны – гэта ўсе функцыянальныя тыпы членаў сказа, частак даданага сказа і цэласныя тэкставыя сегменты. Падобныя аперацыі надаюць

інфармаційну дакладнасць і лаканічнасць паведамленню або яго фрагменту.

ЛІТАРАТУРА

1. Harma J. Sur l'omission du verbe et sa recuperabilité en français / Actes du 9e Congrès des romanistes scandinaves, Helsinki, 13–17 aout 1984. Helsinki, 1986. P. 135–146.
2. Wiśniewski M. Przegląd równoważników zdania znamiennych dla współczesnej polszczyzny / Acta Univ. Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-społecz. Filologia Polska. Toruń, 1995. T. 46. S. 115–150.
3. Грудева Е. В. Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте. Череповец: Черепов. гос. ун-т, 2007. 251 с.
4. Мухин А. М. Структура предложений и их модели. Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1968. 230 с.
5. Шабанова Т. Д. Предложение и его лимитативные модели : учеб. пособие к спецкурсу. М.: Моск. гос. пед. ин-т, 1985. 82 с.
6. Carlson K. Paralelism and prosody in the processing of ellipsis sentences. New York; London: Routledge, 2002. 227 p.
7. Лекант П. А. К проблеме неполных предложений в русском языке / Учен. зап. М., 1963. Т. 139, вып. 9: Русский язык и литература. С. 43–49.
8. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М.: Наука, 1982. 368 с.
9. Vychodilová Z., Zimek R. Elipsa jako jeden ze způsobu neexplicitního vyjadřování obsahových prvků v jazyce. Olomouc: [s.n.], 1988. 231 s.
10. Колосова Т. А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. 164 с.
11. Лисоченко Л. В. Высказывания симплицитной семантикой: логич., языковой и прагмат. аспекты; отв. ред. Г. Ф. Гаврилова. Ростов н /Д: Изд-во Р ост. ун-та, 1992. 152 с.
12. Дикарева С. С. Координаты референции и явление глобального эллипсиса / Проблемы современного теоретического и синхронно-описательного языкознания: межвуз. сб.; отв. ред. В. В. Богданов. Л., 1988. Вып. 3: Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис. С. 107–112.
13. Hausperger B. Schsprachökonomie in Grammatik und Pragmatik: die Ellipse. München: Utz, 2003. IX, 327 s.
14. Uniszewska A. The nature of linguistic processes determining the applicability of nominalizations applied to strings NP-COP-AP / Glottodidactica. 2001. Vol. 29. P. 139–147.